
KASZA PÉTER

Barbiano medvéi

A tanulmány Bethlen Farkas Historia de rebus Transsylvanicis című műve 13. könyvének egyik részletét teszi vizsgálat tárgyává. A kérdéses könyv a Bocskai-felkelés előzményeit és 1604. évi kitörését mutatja be. Az előzmények ismertetése során a szerző élénk színekkel ecseteli az Erdélyre szakadt nyomorúságot, majd Kassára kalauzolja az olvasót, ahol sorra veszi Barbiano kassai főkapitány polgárokkal szemben elkövetett hatalmaskodásait. Ezek csúcspontja Barbiano medvéinek esete, akiket szolgálai előszere-ttel uszítanak a járóelőkre, súlyos sebeket okozva nekik, egyben mulatságot szerezve maguknak. A részlet forrását vizsgálva a tanulmány arra mutat rá, hogy a történet Szamosközy töredékeiben is megtalálható némileg eltérő formában. Mivel Bethlen a mű korábbi részeit minden esetben más szerzők kész, de kiadatlan művei alapján kompilálta, felvethető annak lehetősége, hogy most sem a ma is ismert töredékekből dolgozott, hanem még a birtokában volt Szamosközy mára elveszett, Bocskairól szóló műve. Olyan hipotézis ez, amelynek igazolása további, a medvék nyomán haladó filológiai vizsgálódást és bizonyítást igényel.¹

Kulcsszavak: Bethlen Farkas, Szamosközy István, Erdély története, historio-gráfia

A kötetünk tanulmányaival ünnepelt és köszöntött Szörényi László medvék iránti rajongása eléggé közismert az őt ismerők és szeretők körében. Komoly gyűjteménye van mindenféle formájú, méretű és jellemű plüssmedvékből, ezért remélem, hogy még abban az esetben is kedvét leli majd egy medvék köré épülő kis írásban, ha történetesen a medvék itt nem a legbarátságosabb arcukat mutatják majd. Mert bizony az alábbi oldalakon nem holmi plüssmackókról, Micimackó korai elődeiről, a háromszögsajtok alaptípusáról ismert barna kedvencekről lesz szó, hanem igazi, gyilkos kedvű vérmedvékről. A történetet a medvéken

¹ A tanulmány és az annak alapjául szolgáló Bethlen-fordítás az MMA támogatásával készült.

túl azért is tartom alkalmasnak arra, hogy ezzel kívánjak mesteremnek és atyai barátomnak boldog születésnapot, mivel a Magyar Művészeti Akadémia (MMA) által támogatott fordítói munkám során bukkantam rá, abban pedig, hogy az MMA hároméves ösztöndíját elnyertem, komoly szerepe volt a pályázatomat az MMA akadémikusaként támogató Szörényi Lászlónak is. Kedves Laci, ismételten és írásban is köszönöm nemcsak az MMA-pályázathoz köthető, de több évtizedre visszanyúló, mindenkor szeretetteljes és hathatós támogatásodat. Kívánom, hogy leld örömet az ajándékkötetben és benne ebben a rövid kis tanulmányban is. Isten éltesen és vigyázzon rád még sokáig!

*

Bethlen Farkas (1639–1679) a 17. század hetvenes éveiben állította össze Erdély történetét 1526 és 1609 között bemutató nagy összegző művét. Elképzelhető, hogy a kora újkori viszonyok között is viszonylag fiatalon, negyvenéves korában elhunyt Bethlen nem tudta befejezni a művet, az utolsó rész eléggé vázaltszerűnek tűnik, de így is egy gigantikus, Bonfini vagy Istvánffy művéhez mérhető írást hagyott hátra. Öccse, Bethlen Elek nyomdát alapított a keresdi családi kastélyban,² és 1683-tól megkezdte fivére művének kinyomtatását. Thököly betörése és a zernyesti csata (1691) utáni káosz megakasztotta a munkát, így a teljes kiadás csak száz évvel később, Benkő József és Martin Hochmeister szebeni nyomdász együttműködése révén valósult meg. A szebeni kiadás hat kötetben adta közre Bethlen Farkas művét *Historia de rebus Transsylvanicis* címmel. Benkő az első négy kötetben újra közreadta a keresdi részleges kiadás szövegét,³ vagyis a mű első tíz könyvét, majd az általa Erdélyszerte felkutatott és összevetett kéziratok alapján összeállított még két kötetre való anyagot, így lett hatkötetes és összesen több mint 3000 oldalas a szebeni kiadás. A kora újkori Erdély történetének legnagyobb szabású összegzését a kiváló kolozsvári klasszika-filológus, Bodor András

² A nyomda működéséről ld. LUKINICH (1907: 287). A nyomda alapítása körüli problémákról ld. GULYÁS (1961: 480).

³ Szorosabb értelemben véve keresdi „kiadás” nem létezik. A 17. század végén az 1–10. könyvek anyaga és a 11. néhány lapja került ki a nyomdagépből, de címlap és bibliográfiai adatok nem tartoztak hozzá, hiszen a félkész anyag krúdában maradt.

kezdte el fordítani, majd az Erdélyi Múzeum Egyesület és az Enciklopédia Kiadó az ő hagyatékából adta ki a magyar fordítás első három kötetét. Számos nehézség ellenére a hatalmas munkát igénylő fordítási projekt folytatódott, és 2021-ben megjelent az utolsó előtti kötet is magyarul, így már csak a Benkő-Hochmeister-kiadás hatodik és egyben utolsó kötetének fordítása van hátra. Az MMA támogatását 2023-ban arra nyertem el, hogy ezt a még hiányzó 537 oldalnyi latin szöveget is lefordítsam, és így sikerrel fejezhessük be a negyedszázada indult vállalkozást.

A hatodik Bethlen-kötet a 13–16. könyveket tartalmazza, ám mind évkör, mind terjedelem tekintetében nagyon egyenlőtlen eloszlásban. A kötet az 1604–1609 közti öt-hat év eseményeit tárgyalja, de részletesen csak az 1604–1606 közti időszakkal, vagyis a Bocskai-felkelés történetével foglalkozik. A tagolás itt szinte évkönyvszerűen működik, amennyiben a 13. könyv az 1604-es, a 14. az 1605-ös, a 15. pedig az 1606-os évet tárgyalja. Ez különösen izgalmas forrássá teszi ezt az utolsó kötetet, mert a Bocskai-felkelés eseményeiről nem ismerünk más, közel kortárs-tól származó és a felkelést Bocskai, illetve az erdélyiek szemszögéből bemutató művet. Ez a három könyv összesen 519 oldalt tesz ki a teljes kötetből, vagyis az utolsó könyvre alig 20 oldal marad. Mivel ebben a 20 oldalban esik szó Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelemségéről (1607), illetve Báthori Gábor uralomra kerüléséről (1608), joggal mondhatjuk erősen vázlagszerűnek ezt a záró részt. A valódi érték tehát a Bocskai-szabadságharc krónikája félezer oldalon.

Bethlen műve a 13. könyvben kezdi meg a felkelés előzményeinek bemutatását, és ennek során, mintegy hangulatilag is előkészítve a felkelést, szörnyűséges képet fest az egy évtizede zajló harcok dúlta Erdély és Magyarország helyzetéről. A borzalmak (éhínség, járvány, katonák féktelen garázdálkodásai, hatalmaskodások, rettenetes gyilkosságok) általánosabb felvázolása után a felkelés kitörésével közvetlen összefüggésbe hozható Giovan Giacomo Barbiano, Belgioioso grófjának működését veszi sorra a szerző. A felső-magyarországi főkapitányként székhelyét Kassán tartó olasz főtsízt visszaélései képezik a felkelés gyúanyagát. Barbiano szisztematikusan és szünet nélkül végzálja Kassa protestáns polgárait: ágyúval kényszeríti ki a kassai főtemplom visszaadását a je-

zsuitáknak; betiltja a magánházaknál végzett protestáns istentiszteleteket, távozásra kényszeríti a lelkészeket, bebörtönzi és zsarolja Kassa város több előkelő polgárát. A visszaélések áradatában az utolsó cseppet azonban nem Barbiano ágyúi vagy poroszlói jelentik, hanem a házánál tartott félvad medvék, akiknek (amiknek?) kapcsán a következőket olvashatjuk a 13. könyvben:

Tetézte a kassaiak bajait, hogy Barbiano két medvét nevelt, udvarának ifjai pedig a kapukijáratból, mint valami barlangból alkalmasint ráuszították a láncoktól megszabadított állatokat az arra haladó nőkre és gyerekekre. Némelyiküket a váratlanul támadásba lendülő vadállatok szétszaggatták, másokat súlyosan megsebesítettek. A földre tepert asszonyokról karmaikkal letépték a ruhát és harapásukkal marcangolták őket. Az udvaroncok viszont csak nevték és tréfára vették meg szégyenülésüket és testük marcangolását. Amikor pedig a polgárok ezeket és más hasonló dolgokat nagy keserűséggel elpanaszolták, semmit nem értek el. Sőt: az ajtónállók Barbiano utasítására még a bejutásukat is meggátolták, nehogy bajaikra valami enyhülést vagy vigasztalást kaphassanak. Így szenvedett tehát Kassa városa Barbiano és katonái hatalmaskodásától, és alig lehet elmondani, milyen elkeseredetten túrték ennek uralmát. Olyannyira, hogy csak az alkalomra vartak, hogy lerázzák az igát.⁴

Nos, a rémtettek felsorolása az olvasó lelkében is megérleli az igényt, hogy a meggyötört kassaiakkal együtt vágyjon végre valamilyen megváltást jelentő segítség, védelmező után, így előkészítve Bocskai fellépésének szinte sorsszerű, isteni rendelést sejtető bemutatását. A gondosan strukturált, az olvasót vezető szöveg elemzése azonban más lapra tartozik, mi maradjunk most Barbiano medvéinél. Bethlen úgy állítja össze Barbiano gonosztetteinek listáját, hogy ezek a félvad állatok koronázzák meg a főkapitány hatalmaskodásait. De valóban Bethlen Farkas szövegét olvassuk, amikor Barbiano medvéiről olvasunk? A fenti fordítás alapjául szolgáló latin szöveg kétségtelenül a Bethlen-kiadásból származik, de ettől még nem biztos, hogy a sztori is Bethlené. Az erdélyi főúr ugyanis nagy kompilátor volt, aki hatalmas összegző művét nem maga

⁴ Az eredeti latin szöveget ld. BETHLEN (1793: 84).

írta, hanem azt más, Erdély történetének különböző szakaszait megörökítő szerzők többnyire kéziratban maradt műveiből ollózta össze. Ezt büszkén vállalta már az Apafi Mihály fejedelemnek címzett ajánlólevelében is:

Mivel értelmünk véges volta nem képes mindazt, ami emlékezésre méltó, felidézni, a nagyobb rész itt más, hírneves férfiak tapasztalatából és tudásából van újra napvilágra hozva.⁵

Majd Lipsiust idézve így folytatja:

A követ és a fát – amint Lipsius mondja – másoktól kapjuk, az épület felrakása és formája mégis a miénk. A pók hálója – amint ugyancsak ő mondja – nem azért jobb, mert a szálakat önmagából hozza létre, a mi munkánk sem hitványabb, amiért másoktól merítünk, mint a méhek.⁶

Bethlen egyik óriási érdeme nem abban áll, hogy önállóan alkotott egy nyomtatott verziójában 3000 oldalt meghaladó Erdély-történetet, hanem hogy művébe emelve összegezte és a nyomtatás révén eljuttatta az olvasókhoz azoknak a 16. századi magyarországi, de főleg erdélyi történetíróknak (Zermegh János, Gian Michele Bruto, Baranyai Decsi János Szamosközy István, Somogyi Ambrus stb.) a szavait és gondolatait, akiknek a művei majd csak a 19. század során, a nagy akadémiai forráskiadási program keretében jutottak el saját jogon a nyomdába.⁷

Barbiano medvéivel viszont az a probléma, hogy a Bocskai-szabadságharc kapcsán nem ismerünk olyan, Erdélyben alkotó szerzőt, akinek a művére a nagyon gondosan felépített, kiváló latinságú és egyértelműen Bocskaival szimpatizáló szöveg kompilálása nyomán Bethlen támaszkodhatott. Persze ez nem jelenti azt, hogy Bethlen sem ismert ilyet. Ha pedig ismert, és abból kompilált, az ugyanúgy páratlan, immár nemcsak történeti, de történetírás-történeti szempontból is kulcsfontosságú forrássá avatja a hatodik kötet könyveit. Mert akkor nem csupán arról van szó, hogy rendelkezünk Bethlen Farkasnak a felkelés után több

⁵ BETHLEN (2000: 9).

⁶ BETHLEN (2000: 9–10).

⁷ Bethlen és a korábbi erdélyi történetírás kapcsolatáról ld. KASZA (2023).

mint fél évszázaddal később írott beszámolójával a Bocskai-felkelés történetéről, hanem esetleg Bethlen révén megőrződött egy más módon nem hagyományozott, latin nyelvű, esetleg Bocskai-kortárs szerzőtől származó mű, illetve annak tetemes darabjai. A kérdés, hogy segítenek-e nekünk Barbiano cseppet sem szimpatikus vérmedvéi az elveszett história, illetve szerzője nyomára bukkanni? Támpontot mindenképpen kínálnak, ami ilyen csekély értelmű vadállatoktól nem is lebecsülendő filológiai bravúr.

Gyanúba jöhet ugyanis Szamosközy István, akiről tudjuk, hogy Bocskai hivatalos udvari történetírója volt, és azt is, hogy Bocskai híres végrendeletében tetemes summát hagyott neki, hogy művét nyomdába adhassa.⁸ Feltehető, hogy Bocskai úgy tudta, készen, vagy ahhoz közeli állapotban van Szamosközynek a felkelésről írott beszámolója. Mi ma ilyet nem ismerünk.⁹

Az viszont tény, hogy Bethlen tétovázás nélkül használja fel Szamosközy művét, amit azon évek kapcsán, amelyekről Szamosközytől származó szöveg is ránk maradt, tételesen igazolni lehet. Így az 1603. év eseményeinek szentelt 12. könyv esetében egyértelmű, hogy kisebb-nagyobb kihagyásokkal, illetve betoldásokkal Bethlen lényegében Szamosközy *Hebdomades* címen írt, a Székely Mózes lázadását és az 1603. év más véres eseményeit megörökítő szövegét vette alapul és másolta be saját művébe. Logikusnak tűnne, hogy Szamosközyt kövesse a Bocskai-felkelés kapcsán is, de 1604–1606 vonatkozásában csak töredékeket ismerünk a kiváló, Padovában képzett historikustól.

A Szilágyi Sándor által kiadott töredékek között azonban van egy latin nyelvű részlet, amely Barbiano kassaiakkal szemben elkövetett at-

⁸ „A historicus, melyeket mind magunk és előttünk való fejedelmek idejében s dolgai-ról írt, Szamosközy István uramnak deputáltunk a kolozsvári konventről 7000 forintot, melyeknek kinyomtatására nagy gondjuk légyen, lelkekre kötöttük a testamentumok-nak és az Istennek széki eleibe idézzük őket érette, ha abban híven és szorgalmato-san el nem járnak.” TARNÓC (1979: 17–18).

⁹ A 17. század közepén Szalárdi János viszont, úgy tűnik, tudott ilyen műről: „Több viselt dolgai pedig néminemű részből megíratnak ugyanaz említett Istvánffy histori-custól is, de legkiváltképpen s fundamentumosabban megíratnak volt maga historicu-sától, Szamosközy Istvántól.” SZALÁRDI (1980: 86–87).

rocításait szedi pontokba, és ennek a felsorolásnak (ahogy Bethlennél is) szintén a végén találunk egy bejegyzést Barbiano medvéiről:

Tanto rerum cardine nondum cessans, nec illorum vitae et corporibus pepercit. Duos enim quos prae foribus aluit ursos, famuli de industria in praetereuntes civium uxores et liberos immiserunt, qui vestibis apprehensorum discerptis infame turpeque spectaculum non raro ceteris exhibuerunt spectantibus, denudatis eorum locis, quae salvo pudore dicere non est, ad internecionem usque quorundam liberis ibidem dilaceratis. His et id genus tyrannicis factis et rapinis homo infelix miseros cives ad extremam adegit desperationem statumque, qui nunc est prae oculis. Unde (proh dolor) tam multorum sanguinis effusio prorsus innoxia, deum in coelis vindicem inclamans iustissimum est subsecuta. Tantum de causis, quare Cassovienses rebellare coacti sunt.¹⁰

A részlet világos: Barbiano két medvét tartott házának ajtaja előtt, amelyeket szolgálai szándékosan rá-ráuszítottak az arra járó polgárasszonyokra és gyerekekre, és ezzel ocsmány látványossággal szolgáltak a többi bámészkodónak. A medvék ugyanis adott esetben nemcsak a gyerekeket marcangolták halálra, ami rettenetes, de az asszonyokról is leszaggatták a ruhát, ami viszont még szégyenteljes is, ezáltal olyan testtájaikon is lecsupaszítva őket, amelyeket a szemérmes és jó ízlésű Szamosközy nem nevez meg. Még a záróformula is összecseng a két szövegben, amikor Szamosközy azt írja, hogy ezek az okok hajszolták lázadásba a kassaiakat.

A két szöveg összefüggése egészen nyilvánvaló. Teljes azonosság nincs köztük, a vázlatként fennmaradt Szamosközy-részlet lexikai anyagában és információi egy részében is eltér a Bethlen-kötetben olvasható részlettől (például Szamosközy nem számol be arról, hogy Barbiano nem engedi maga elé az instanciázó városi küldöttséget, ezt csak a Bethlen-szöveg hozza), de az átvétel így is nyilvánvaló. Két eset lehetséges: Bethlen ismerte ezt a Szamosközy-töredéket, és azt kicsit átformálva, itt-ott kibővítve dolgozta be a saját művébe. Vagy még valószínűbb, hogy maga Szamosközy kerekített egy gördülékenyebb szöveget saját jegye-

¹⁰ SZILÁGYI (1880: 235).

tei alapján, a főbb elemeket megtartva, de finomítva is azt, például mellőzve a félmeztelen asszonyokra tett nyilvánvaló és erős szexuális töltetű kiszólást.

Egy részlet önmagában nem bizonyíték. De Barbiano a kassaiaknak oly sok szenvedést okozó medvéi elindíthatnak bennünket egy olyan nyomon, amely szisztematikus szövegösszevetések, részletes nyelvi/stiláris elemzés után eljuthat arra a következtetésre, amelynek itt én most csak a gyanúját és a lehetőségét vetem föl: hogy tudniillik Bethlen nem egyszerűen Szamosközy-töredékekből, de Szamosközy Bocskai-felkelésről írott és *elkészült*, általa még ismert, olvasott és felhasznált művéből dolgozott és kompilált. Ennek igazolása hosszú folyamat, amely bőven meghaladja egy ilyen kis köszöntő írás kereteit.

De tudjuk azt, hogy az értékes szarvasgombát disznók segítségével lehet a legjobban megtalálni. Ki tudja? Talán Barbiano medvéinek nyomát követve még a szarvasgombánál is értékesebb filológiai kincsre és felismerésre juthatunk két nagyszerű erdélyi történetíró műve kapcsán.

Források

- | | |
|---------------|--|
| BETHLEN 1793 | W. de BETHLEN, <i>Historia de rebus Transsylvanicis</i> , Cibinii, 1793. |
| BETHLEN 2000 | BETHLEN F., <i>Erdély története: a mohácsi csatától a váradi békekötésig (1526–1538)</i> , Budapest, 2000. |
| SZALÁRDI 1980 | SZALÁRDI J., <i>Síralmas magyar krónika</i> , Budapest, 1980. |

Felhasznált irodalom

- | | |
|---------------|--|
| GULYÁS 1961 | GULYÁS P., <i>Új alapítás volt-e a keresdi nyomda</i> , Magyar Könyvszemle, 77 (1961/4), 480. |
| KASZA 2023 | KASZA P., <i>Egy felesleges Erdély-történet? Bethlen Farkas históriájának jelentőségéről</i> , in: Egyed E. – Pakó L. – Weisz A. (szerk.), <i>Certamen X</i> , Kolozsvár, 2023, 343–356. |
| LUKINICH 1907 | LUKINICH I., <i>Adatok a keresdi nyomda történetéhez</i> , Magyar Könyvszemle, 15 (1907/3), 287. |
| SZILÁGYI 1880 | SZILÁGYI S., <i>Szamosközy István történeti maradványai: Szamosközy István fogalmazványainak töredékei</i> , Budapest, 1880. |
| TARNÓC 1979 | TARNÓC M. (szerk.), <i>Magyar gondolkodók – 17. század</i> , Budapest, 1979. |

Barbiano's bears

The paper examines an excerpt from Farkas Bethlen's Historia de rebus Transsylvanicis, Book 13, which describes the antecedents and outbreak of the Bocskai Uprising in 1604. The author vividly portrays the miserable conditions of contemporary Transylvania before taking the reader to Kassa (Košice), where he reports on the atrocities committed by the chief captain, Barbiano, against the town's citizens. These culminate in the case of Barbiano's bears, which his servants set upon passers-by, causing grievous injuries for their own amusement. In examining the source of this detail, the study shows that the story is also found in slightly different forms in the fragments of Szamosközy. Since Bethlen had compiled the earlier sections of the work from the complete but unpublished writings of other authors, it is possible that he was not working from the fragments that are still known today, but that he still had Szamosközy's now lost work on Bocskai. This hypothesis calls for further philological investigation and proof, following in the footsteps of the bears.

Keywords: Farkas Bethlen, István Szamosközy, history of Transylvania, historiography